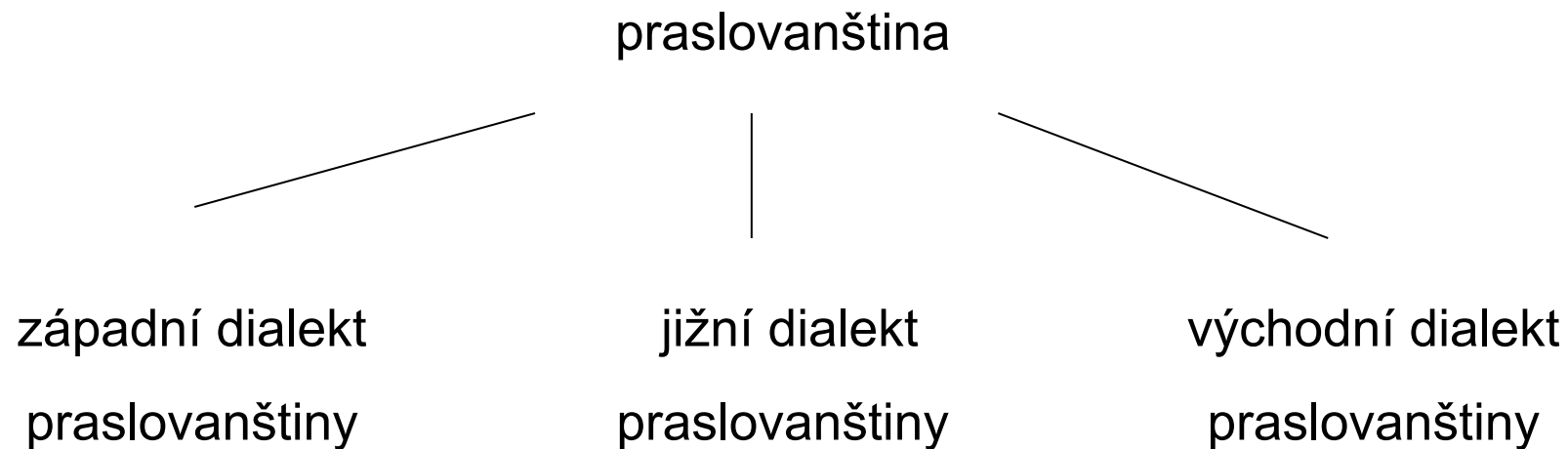

Dějiny češtiny a vlivy cizích jazyků

Pavel Kosek

A. PERIODIZACE VÝVOJE ČEŠTINY

Čeština se vyvinula z pozdního (západní) dialektu praslovanštiny na konci 10. stol

Dějiny češtiny lze vnitřně členit

Pračeština

Stará čeština

Střední čeština
(č. střední doby)

Nová čeština
(moderní č.)

1000–1150

1150–1500

1500–1775

1775–současnost

Tyto vývojové etapy by bylo možno jemněji dělit na jednotlivé periodizační etapy

Stará čeština

raná stará čeština

1150–1300

čeština 14. stol. (gotická čeština)

1300–1400

husitská čeština

1400–1500

Čeština střední doby

humanistická čeština

barokní čeština

1500–1620

1620–1775

Nová čeština

**obrozenská
čeština**

1775–1848

**poobrozenská
čeština**

1848–1918

čeština 1. pol. 20. stol.

1918–1945

čeština 2. pol. 20. stol.

1945–dosud

Vývojová stádia češtiny

pračeština

stará čeština

střední čeština

nová čeština

Vývojové etapy češtiny

pračeština

raná stará čeština

čeština 14. stol. (gotická č.)

čeština doby husitské

humanistická čeština

barokní čeština

čeština obrozenská

čeština poobrozenská 19. stol.

čeština 1. pol. 20. stol.

čeština 2. pol. 20. stol.

Důležité aspekty periodizace I

- každá periodizace je arbitrární – záleží na kritériích, která se zvolí,
- všechny uvedené letopočty mají jen orientační funkci – chronologii jazykového vývoje nelze spojovat s roky,
- tato klasifikace je založena především na interpretaci vývoje spisovné češtiny, a to od okamžiku její konstituce na sklonku 13. stol.,
- vývojová stádia = obsahuje části strukturující vývoj češtiny podle relativní chronologie (*pračeština* – *stará čeština* – *střední čeština* – *nová čeština*).

Důležité aspekty periodizace II

- vývojové etapy češtiny = strukturuje dějiny spisovného jazyka, obsahuje termíny reflektující pojmové okruhy historiografické, kulturněhistorické, popř. literárněhistorické,
- **starší čeština / historická čeština = neterminologické** pojmenování starších vývojových stádií či fází češtiny, které předcházejí období nové češtiny.

Rozhodující milníky dějin češtiny I

konec 10. stol.

období úsvitu češtiny (přechod z praslovanštiny do češtiny),

počátek 15. stol.

husitská doba, ve které dochází k odstranění řady archaických jevů,

2. pol. 16. stol.

stabilizace psaného jazyka, zejména v prostředí Jednoty bratrské, vzorem jazykové správnosti se stává Bible kralická, tato tradice spisovného jazyka se uchovává v prostředí církevní komunikace až do počátků národního obrození

Rozhodující milníky dějin češtiny II

přelom 18. a 19. stol.

kodifikace spisovného jazyka, a to na základě v té době archaické normy jazyka památek vysokého stylu konce 16. stol.

30. léta 19. stol.

začátek procesu, v jehož rámci čeština proniká do nových funkčních domén anebo se do těchto domén vrací (náročná literární tvorba, divadelní hry, školství, věda, oblast administrativní a právní)

rozšiřuje se sociální báze spisovné češtiny – vytváří se česky mluvící elita

počátek spontánního vývoje spisovné češtiny

Funkční expanze češtiny 20. stol.

- je státním jazykem, který plní všechny funkce v administrativní a právní agendě,
- uplatňuje se ve všech typech škol a vzdělávacích institucí,
- oblast práva, vojenství, dopravy, vědy, techniky, sportu atd. (podněcuje rozvoj terminologických okruhů),
- ve sféře mediální komunikace (tištěné, mluvené a elektronické – rozhlas, film, televize).

Nová čeština objektem cílevědomé péče

- r. 1902 vydána první *Pravidla českého pravopisu* (reformované 1941, 1957 a 1992),
- vznikla *Kancelář českého slovníku* (1911), která připravovala vydání reprezentativního *Příručního slovníku jazyka českého* (1937–1957, 9 svazků); z Kanceláře se pak vyvinul Ústav pro jazyk český akademie věd (1946),
- vznikla celá řada gramatických a lexikografických děl (obecných i specializovaných) věnovaných spisovné češtině,
- vznikly první popisy spisovné výslovnosti.

S vývojem funkčních oblastí spisovné češtiny jde ruku v ruce rozvoj její sociální báze: rozšiřuje se počet vzdělaných a kultivovaných uživatelů spisovné češtiny.

Pro vývoj nč. jsou příznačné následující tendence I

- zejména v 1. pol. 20. stol. se výrazně proměňuje jazyk beletrie, který se přibližuje běžně mluvenému jazyku (vrcholu dosahuje v tvorbě K. Čapka),
- rozšiřují se stylistické možnosti češtiny,
- v souvislosti s postupující urbanizací a industrializací dochází odchodu obyvatel z vesnic do měst, což způsobuje nivelizaci dialektů (s rozdílným průběhem v Čechách a západní Moravě × ve zbytku Moravy a části českého Slezska), posiluje se role interdialektů,

Pro vývoj nč. jsou příznačné následující tendence II

- po r. 1945 definitivní konec užívání němčiny na našem území,
- vliv slovenštiny *být na čele, bitka, dovolenka, horko-těžko, natěšený, palačinka* atd.,
- v tomto období dochází také k postupnému sbližování spisovného jazyka s jazykem mluveným, je odstraněna celá řada archaismů (infinitivy *býti* > *být*, *pekou* > *pečou*, *jest* > *je*), změny ve slovosledu (*T. G. Masaryk zasloužil se o stát* > *T. G. Masaryk se zasloužil o stát*), změny v některých pasivních konstrukcích (*vyzýváte se* > *vyzýváme vás*), změny v některých vazbách (*učit se češtině* > *učit se češtinu*), pronikání předložky *na* do domény předložek *v, do* (*bydlet v hotelu* × *na hotelu*), šíření konstrukcí *mám uvařeno, dostal jsem přidáno*.

Pro vývoj nč. jsou příznačné následující tendence III

- veřejnou debatu negativně ovlivňuje byrokratizace jazyka, jejímž efektem je znesnadnění porozumění (*na základě hloubkové analýzy dodržování předpisů zamezujících porušování zákonných norem...*),
- po roce 1945 dochází k enormnímu rozvoji zkratk a zkratkových slov (*JZD – jednotné zemědělské družstvo, Kčs – koruna československá, Tonak, Zverimex*)
- pokračuje vliv cizích jazyků – o tom také níže.

B. JAZYKOVÝ KONTAKT V DĚJINÁCH ČEŠTINY

*Dvór vešken německý jmějieše,
Čechóv před se nepúštieše.
Na Prazě hrabí německého posadi
a všě tvrzi Němci osadi.*

Kronika takřečeného Dalimila, poč. 14. stol.

Vlivy cizích jazyků na češtinu výsledkem jazykového kontaktu

Jazykový kontakt si lze představit na dvou úrovních:

- kolektivní (spoluexistence dvou a více jazyků v jednom společenství),
- individuální (bilingvismus).

Na kolektivní úrovni může mít nejrůznější podobu:

- většinový jazyk – menšinový(/-é) jazyk(/-y) (čeština – polština),
- prestižní jazyk – jazyk(/-y) s nižším sociálním statusem (francouzština – angličtina po normanské invazi r. 1066),
- koloniální jazyk – jazyk(/-y) kolonizovaných národů (např. angličtina – jazyky indického subkontinentu, ruština – jazyky bývalého Sovětského svazu).

Kontakt možný i bez podmínky vzájemného soužití, zejména u mezinárodního prestižního kódu

- vliv klasických jazyků (latiny a řečtiny) na evropské jazyky v období středověku a raného novověku,
- vliv staroslověnštiny na slovanské jazyky těch národů, které náležejí do kulturního okruhu pravoslaví,
- vliv angličtiny na současné jazyky.

Kontakt může vést

- ke vzniku nového jazyka (pidžin, kreol),
- k zániku jednoho z jazyků a vítězství druhého (např. slovanského jazyka v Bulharsku nebo maďarštiny v Podunajské nížině),
- ke vzniku jazykových svazů (jazyky s odlišným původem se začnou vzájemnou podobností – balkánský jazykový svaz, středoevropský jazykový svaz).

Klíčovým fenoménem jazykových vlivů je výpůjčka (*borrowing*)

- replika jazykového materiálu,
- schematicky lze znázornit jako přenos,

jazyk vzorový/modelový/výchozí zdrojový → jazyk replikující/cílový/přijímací

$L_1 \rightarrow L_2$

fasant → *bažant*

quatre → *kotr* stč. ‚čtyřka na kostce‘

ja → *jo*

- předstupněm výpůjčky jsou interference, tj. nesystematické vlivy mateřského jazyka na jiný cizí jazyk.

V zásadě lze zachytit tři modelové situace

- adstrát (jazyky v kontaktu zůstanou zachovány),
- superstrát (zanikne jazyk vyšší společenské vrstvy, ale zůstanou zachovány jeho stopy), např. turkický superstrát v bulharštině nebo francouzský superstrát v angličtině,
- substrát (zanikne jazyk nižší společenské vrstvy, ale zůstanou zachovány jeho stopy), např. ugrofinský substrát v ruštině nebo slovanský substrát v maďarštině.

Důvody přejímek

- scházející lexém pro označovaný pojem (rozvoj společnosti, průmyslu, věd a umění),
- prestiž výchozího jazyka (pozitivní asociace) – např. seberepresentace vyššího společenského statusu mluvčího / jazyková manipulace atd.,
- expresivita (negativní asociace).

Součástí procesu přejímání je adaptace

- výslovnostní (*football* → *fotbal*),
- s ní související pravopisná adaptace (*football* → *fotbal*),
- morfologická adaptace (*Flasche* → *flaš-ka*),
- zařazení do slovtvorného systému (*Knödel* → *knedlík* → *knedlíček* / *knedlíkový* / *knedlíkář* → *knedlíkářka*).

Projev silnějšího jazykového vlivu jsou repliky jazykových vzorů výchozího jazyka (*pattern replication / kalk*)

- slovotvorné (např. složeniny typu *gottesfürtig* → *bohabojný* nebo *einundzwanzig* → *jednadvacet*),
- morfosyntaktické (např. vznik německého futura *ich werde singen* na bázi českého futura složeného *budu zpívat*),
- syntaktické (např. pod vlivem němčiny kladení slovesa do koncové pozice ve vedlejších větách),
- pragmatické (např. rozšíření onkání / onikání podle němčiny).

Lze je uspořádat jisté škál přejímeck (*borrowing scales*), které je uspořádávají od nejsnadnější po nejméně snadné):

lexikální výpůjčky > fonologické výpůjčky > syntaktické výpůjčky > morfologické výpůjčky

popř.

substantiva a spojky > slovesa > diskurzní markery > adjektiva > interjekce > adverbia >
předložky > číslovky > zájmena > derivační afixy > flektivní afixy

Internacionalismus

- jazykový prostředek (typicky lexém), který se vyskytuje současně ve více jazycích (nepříbuzných nebo ne blízce příbuzných) určitého jazykového nebo kulturního areálu.

Východiskem velké části internacionalismů euroamerického prostoru jsou:

- latina a řečtina (*atmosféra, atletika, fyzika, filozofie, kultura*), včetně lexikálních jednotek utvořených z latinských a řeckých základů a afixů (*bio-logie, tele-vize, global-ismus*);
- jiné evropské i neevropských jazyky (z fr. *prezident, revoluce*, z it. *opera, tenor, soprán, banka, kredit*, z angl. *sport, hokej, radar*, z afrických a asijských jazyků *oáza, alkohol, tabu*).

Internacionalismy se vyskytují v terminologických okruzích:

- ❖ názvy fyzikálních jednotek (*ampér, ohm, volt*),
- ❖ chemických prvků (*americium, uranium*),
- ❖ hornin a nerostů (*andaluzit, bauxit*),
- ❖ výrazy z oblasti sportu (*sport, atlet, fotbal, hokej, tenis*).

V současné době je zdrojem i prostředníkem internacionálního lexika především angličtina.

Specifickou variantou internacionalismů jsou **evropeismy**.

Gramatické prostředky společné významné části evropských jazyků se nazývají Standard Average European (SAE, *standardní průměrná evropština*)

- existence členu (čeština Ø),
- perfektum se slovesem *mít* (české *Mám uvařeno*),
- participiální pasivum (české *Jsem nesen*),
- shodná relativní zájmena vytvořená od tázacích výrazů (české *Muž, který vešel, se jmenuje Petr*)
- externí posesory v dativu (české *Stoupl Petrovi na nohu*),
- zjišťovací otázky bez tázacího výrazu se slovesem na 1. místě (české *Přijdeš zítra na návštěvu?*).

1 Staroslověnština

1.1 Velkomoravské a přemyslovské období (863–1097)

Předpokládaná doba působení v počátečních fázích vývoje češtiny:

- od r. 863 na Velké Moravě,
- v 10. a 11. stol. v přemyslovských Čechách (od Bořivojova křtu do 1. pol. 12. stol.).

Ovlivnila především slovní zásobu a frazeologii v oblasti církevní komunikace.

Stsl. s největší pravděpodobností rozvíjela starší tradici domácího dialektu psl. absorbující vlivy křesťanství

Týká se to zejména těchto dvou skupin:

1. Slova latinského původu, která byla zprostředkována němčinou nebo která byla latinou či němčinou kalkována: *kmotra*, *koleda*, *mnich*, *oltář*, *papež*, *póst*, *prorok*.
2. Praslovanská slova, jejichž význam nebo slovotvorná motivace se měnily pod latinským nebo řeckým vlivem: *blahosloviti* (v české podobě *blahoslaviti*), *div*, *duch* (*svatý*), *dušě*, *Hospodin*, *hřiech* aj.

Stopy stsl. lze sledovat v nejstarší vrstvě stč. duchovních písní: *mir*, *spas*, *žizn* v písni *Hospodine, pomiluj ny*, zkomolené znění řeckého *Kyrie eleison* ve formě *Krleš*, které je kromě jmenované písně doloženo také nejstarších latinských kronikách.

1.2 Emauzské období

- 1347 pozval Karel IV. chorvatské mnichy z ostrova Pašman do Prahy.
- Usadili se v Emauzském klášteře (Na Slovanech).
- Zde pěstovali písemnictví církevní slovanštiny chorvátské redakce.
- V několika případech podnítily církevněslovanské lexikální jednotky mistra Klareta k tomu, aby je užil jako ekvivalety řeckých slov *bog*, *věca*, *svet*, vedle stč. lexémů užitých jako ekvivalenty latinských slov *buóh*, *sněm*, *svatý*.

2 Latina

Latina jako hlavní jazyk evropské vzdělanosti ovlivňovala podobu spisovné češtiny od středověku až přibližně do přelomu 19. a 20. stol. Vliv latiny byl určen především následujícími faktory:

- latina byla univerzální jazykem církevní a vědecké komunikace,
- latina byla vyučujícím jazykem na školách (vyššího) vzdělání,
- v rámci vzdělání se vštěpovala znalost latinské gramatiky (Donatus, Priscianus, Varro Reatinus, Isidor Sevillský),
- vysoké prestiži se těšilo učení klasické rétoriky (Quintilianus, Cicero, *Rhetorica ad Herennium*),
- vysoké prestiži se těšil jazyk děl kanonických autorů (Cicero, Vergilius, Ovidius, Caesar ad.).

Míra latinských vlivů na češtinu se liší podle období vývoje (vyšší je ve 13. a 14. stol., zesiluje za humanismu a baroka, během 19. stol. klesá), jednotlivých autorů i textů. Obecně platí, že se spíše uplatňuje ve vyšším stylu a v textech se speciální (zejména odbornou) slovní zásobou.

Gramatika – syntax

a) Některé spojovací prostředky: *quam diu* (jak dlouho), *quam prius* (jak brzo, jak náhle, jak rychle), *non solum / tantum – sed etiam* (netoliko – ale i / také).

b) Některé infinitivní vazby zejména instrumentálu s infinitivem *kmen stromový, jejž pravili palmovým býti* (CestHar) ‚kmen stromu, o němž tvrdili, že je palmový‘.

c) V syntaxi se rozšiřuje užívání pádových vazeb podle latinského vzoru, např.:

- genitiv vlastnosti: *jest srsti a postavy koňské* (CestHar) ‚má srst a tvar těla jako kůň‘
- genitiv zvolací jako nápodoba lat. akuz. zvolacího: *Ach, mého hoře!* (KomLab) ‚Ach, mé hoře!‘
- dativ přivlastňovací se slovesem *být*: *hrabě jeden velmi mocný, z císařské krve narozený, jemuž bylo jméno Otto Bílý* HájkKron ‚který se jmenoval Otto Bílý‘

d) Vznik analytického pasiva *dřevo ješto vsazeno jest* ŽaltWittb 1,3 *lignum quod planantum est*.

Stylistika

Přejímání zásad klasické rétoriky, a to jak v rámci středověké, tak také humanistické tradice.

Typické prostředky, které se uplatňovaly také v češtině:

- Užití koordinovaných synonym: *Toť nám dotvrzuje zkušenost na těch, kteří **šlechetně a pořádně** žijí jsou.*
- Perioda, tj. rozsáhlejší souvětí skládající se zpravidla z rozvitého předvětí a závětí: **Nestálost přirození našeho a nejistota způsobu všeho světa** vždycky až posavad s sebou to přinášela, že netoliko každému člověku obzvláště, ale každé obci, a zvláště **v regimentu a v správách světských** postaveným lidem potřebí **jest, bylo a zůstává** povědomosti příkladův **předešlého i přítomného** věku, a to jako dobrých a ctnostných **pro následování a naučení**, tak zlých pro uvarování CestHar
- Propojování textu pomocí zvukových figur, a to shodný začátek slov (**aliterace**), nebo shodné zakončení slov (**homoioteleuton**): *A protož hnutí jsou **duchem dobrým, vědúce a rozomějíce**, že všecky tohoto světa věci jsou padúcí a minulé, ale **pravda pána Jezukrista, boha všemohoucího, zůstává na věky:...** ŽižkaŘád*

Lexikon – pračeská a staročeská fáze

Především náboženská terminologie a pak civilizační vrstva slovní zásoby související s pokročilejším stupněm společenské organizace. Z latiny se přitom přejímalo buď přímo, nebo již prostřednictvím němčiny, v řadě případů byla latina rovněž prostředníkem a přejaté lexémy jsou původu řeckého.

- náboženská terminologie, např. *anjel*, *anděl* ‚boží posel‘ (← lat. *angelus*, řeckého původu), *evanjelium*, *evangelium* ‚vyličení života a skutků Ježíše Krista‘ (← střlat. *euangelium*, řeckého původu),
- lékařská terminologie, např. *podagra* ‚dna‘ (← lat. *podagra*, původem z řečtiny), *klister*, *klistr*, *klistera* ‚klystýr‘ (k lat. *clystēr* ‚nálev‘ něm. prostřednictvím),
- terminologie přírodních věd, např. *alabastr* ‚sádrovec‘ (← lat. *alabastrum*, řeckého původu), *galaktid* ‚světlý kámen, vápenec‘ (← střlat. *galactites*),
- administrativa a právo, např. *interdikt* ‚církevní trest, klatba‘ (← *interdictum* ‚zákaz‘), *majestát* ‚vznešenost, panovnická moc‘ (← lat. *maiestās* ‚velikost, výsostnost‘),
- slovní zásoba z oblasti běžného života německým prostřednictvím, např. *cihla* ‚stavební materiál‘ (← lat. *tēgula* ‚taška‘ prostřednictvím střhn. *ziegel* ‚cihla‘), *kuchyně* (z lat. *cucīna* prostřednictvím sthn. *chuhchina*).

Lexikon – středněčeská fáze

Mnoho slov latinského původu proniklo v průběhu 15.–17. stol., zejména zásluhou rozvoje vzdělanosti inspirované humanismem:

- terminologie školská, jako *akademia* vzdělávací ‚zařízení‘ (← lat. *Academia*, řec. původu), *autor* ‚tvůrce‘ (← lat. *auctor*), *docent* ‚vyučující na vysoké škole‘ (← lat. *docens* ‚učící‘),
- terminologie administrativní a právní, např. *akta* (← lat. *ācta* ‚úřední spisy‘), *apelací* (← střlat. *appellatiō* ‚předvolání, obsílka‘), *audiencí* (← lat. *audientia* ‚slyšení‘), *exekucí* (← lat. *exsecūtiō* ‚vykonání, provedení‘), *kvartál* (← střlat. *quārtāle* odvozeno z lat. *quārtus* ‚čtvrtý‘), *mandát* (← střlat. *mandātum*), ‚příkaz; pravomoc‘) aj.;
- běžný jazyk, jako např. *kalendář* (← střlat. *calendarium* tv. prostřednictvím něm. *Kalender*), *formule* ‚vzorec, obrazec, výraz‘ (← lat. *formula* ‚podoba, pravidlo, předpis‘), *globus* (← lat. *globus* ‚koule‘), *orloj* ‚hodiny, měřidlo a ukazatel času, později zvl. hodiny mechanické (natahovací)‘ (← lat. *hōrologium* ‚sluneční nebo vodní hodiny‘ ř. původu, snad prostřednictvím střhn. *ōrlei*).

Lexikon – novočeská fáze

V nové době se do č. doslalo velké množství původem lat. slov prostřednictvím evropských jazyků:

- oblast společensko-politická (*aspekt, reprodukce, republika, senát, kongres, revoluce, byrokracie* aj.),
- oblast obchodně-právní (*konsorcium, konsensus, statut, restituce* aj.),
- oblast umělecko-kulturní (*literatura, beletrie, poezie, próza, sonet, fólie, artefakt, artista* aj.).
- v internacionalismech aktivní lat. prefixy, např. **ab-** (← lat. *ab* ,od‘): *absolutní, ablativ, absolvovat, absurdní* aj.; **a(d)-** (← lat. *ad* ,k, při‘): *adaptovat, adheze, adoptovat* aj.; **de-** (← lat. *dē* ,od, z‘, často má v těchto prefixátech význam opaku): *degenerace, deminutivum, demonstrace* aj.; **e(x)-** (← lat. *ex* ,vy-, z-‘, ve vztahu k osobám ,bývalý‘): *excelovat, expedice, experiment, explikace, exkrement, ...; exministr, exprezident* aj.,
- některé z těchto prefixů se uplatňují nověji i při tvorbě derivátů od slov domácího, resp. nelatinského původu: *exmanžel, restartovat, subdodavatel, ultralehký, ultrapravicový* aj.

3 Vliv němčiny

Míra vlivů němčiny na češtinu byla zejména v oblasti gramatiky a fonologického systému objektem ostré diskuze, jelikož se za ní mnohdy ukryvaly společenské (politické) postoje.

V české jazykovědě lze pozorovat dvě extrémní stanoviska:

- vliv němčiny je mimořádný – východisko puristů snažících se od 1. pol. 19. stol. do období 1. republiky vymýtit z češtiny všechny skutečné nebo domnělé germanismy,
- němčina ovlivnila jen slovní zásobu – v ostatních plánech jsou všechny jazykové jevy podobné němčině výsledkem autonomního, tj. na němčině nezávislého vývoje češtiny.

Konvergentní vývoj mezi jazyky různého původu však lze pozorovat i v jiných středoevropských jazycích (němčina, čeština, slovenština, maďarština, polština?, slovinština?, chorvatština/srbština?) – jazykový svaz?:

- trojúhelníkový vokální systém,
- odstranění korelace měkkosti u konsonantů,
- trojstupňovitý systém kategorie slovesného (absolutního) času,
- systém modálních sloves (*muset – müssen*),
- syntetická jmenná deklinace,
- číslovky typu *jednadvacet, dvaadvacet, třidvacet*,
- syntetická forma stupňování adjektiv,
- analytické pasivní a rezulativní konstrukce typu *mám uklizeno*,
- systém modifikačních částic, a to bezprostředně (*holt, furt, kór (gar), ausgerechnet*) anebo zprostředkovaně (*přece – doch*).

Germanismy – období před německou kolonizací

- Nejstarší přejímky z němčiny pochází již z období pozdní praslovanštiny (od 8. stol. do 10. stol.,) tedy z období západoslovanské mise vycházející ze Salcburku, Řezna a Pasova.
- Týká se významových okruhů spojených s doménou církevní a náboženské komunikace, část slov byla do němčiny předtím přijata z latiny: *almužna*, *biskup*, *mnich*, *oltář*, *opat* atd.

Germanismy – období posledních Přemyslovců a Lucemburků

Od 13. stol. německá kolonizace, kterým začíná fáze česko-německého jazykového bilingvismu, trvající až do konce 40. let 20. stol., období enormního přejímání německých lexémů (cca 1500) :

- církev a náboženství (např. *bekyně, biřmovat, hřbitov*, původně *břítov, kacíř* aj.),
- rytířstvo, život u dvora a feudální správa (např. *helma, léno, pancíř, rytíř, šlechta*, aj.),
- vojenství (např. *dráb, hejtman, herold, houf, kapitán* aj.),
- hornictví a hutnictví (např. *cín, halda, havíř, huť, šachta* aj.),
- řemesla a živnosti (např. *arkýř, cech, fermež, hamr, hoblík, malíř, parléř* aj.),
- města a městské právo (např. *clo, činže, glejt, jarmark, kšeft, mazhaus, špitál* aj.),
- polní a lesní hospodářství (např. *bažant, fořt, milíř, páv* aj.),
- kuchyně, jídla a potraviny (např. *bochník, cukr, heryn(e)k, knedlík, pánev, rýže* aj.),
- hra a zábava (např. *eso, flus, hazard, kejklíř, krychle, šach(y), tanec, vr(c)hcáby* aj.),
- negativní a podvodné chování (např. *hamižný, hampejz, lůza, šmejd, žertovat* aj.),
- lékařství, léčivé rostliny a koření (např. *anýz, baldrián, barvínek, encián, koriandr, lékořice, lektvar, libeček, petržel* aj.).

Germanismy – období habsburské monarchie

I v následujících stoletích trval vliv němčiny na češtinu. Kromě již zmíněného česko-německého bilingvismu byl za něj zodpovědný nástup Habsburků na český trůn 1526, postupná ztráta svrchovanosti zemí Koruny české po r. 1620 a s tím související průnik němčiny do oblastí státní správy, vojenství, soudnictví, vyšší vzdělávací soustavy a následně i běžných oblastí vyšší společenské komunikace od konce 18. stol.

Vliv němčiny je diferencovaný a realizuje se na úrovni:

- spisovného (prestižního) jazyka,
- mluvených variet němčiny, včetně nářečí.

Germanismy – období habsburské monarchie

Vliv němčiny téměř ve všech oblastech společenské komunikace.

- Lexémy pojmenovávají reálie v české prostředí do té doby neznámé (jak např. *mandl, parketa, pendrek, pišingr, pozoun, raketa, ranec, rašple, sulc, šanon* aj.).
- Výrazy z vojenské oblasti, které se čeští vojáci naučili u rakouské armády: *hapták, lágr, kasírovat, pucflek, urlaub, vachmajstr* aj.
- K některým reáliím existovaly v češtině již v době převzetí výpůjček vlastní výrazy: ze vzniklých synonym potom časem jedno převážilo nad druhým (srov. *štrúdl – závin*).
- Přejímky se postupem času ocitly pod tlakem puristů, a tak bývají starší běžné germanismy v novějších obdobích nahrazovány slovy jinými: *akštajn – jantar, kšaft – závět*.

4 Nejstarší romanismy

- výrazy z romanizované lidové latiny, resp. obtížně specifikovatelné hovorové románštiny, které přešly do praslovanštiny v období 2. pol. 1. tisíciletí n.l.),
- v tomto období prokazatelně existovaly kontakty mezi Praslovany a latinsky mluvícím obyvatelstvem v oblasti Podunají a Balkánu,
- existuje skupina slov, tradičně hodnocených jako latinismy, u kterých je nutno předpokládat spíše původ románský: *biskup, kmotra, košile, kříž, mísa, mše, ocet, sobota, třešeň* aj.

5 Galicisms

Mezi českými zeměmi a Francií od středověku čilé kontakty:

- styk mezi mnišskými řády,
- čeští studenti na francouzských univerzitách,
- dynastické svazky Lucemburků a české šlechty,
- od konce 17. stol. výrazná frankofonní orientace české šlechty,
- od 19. stol je Francie a její kultura objektem obdivu a mimořádného zájmu českých elit: francouzština je v této době prestižním mezinárodním jazykem (kultury, diplomacie a vědy).
- přejímání galicismů do češtiny končí přibližně v pol. 20. stol.

Ve stč. období byla slova francouzského původu zpočátku přejímána prostřednictvím němčiny:

- **čaprún** ‚krátký plášť s kapucí‘ ← střhněm. *schaperûn, schaprûn, tschaprûn* ← franc. *chaperon*,
- **čiňek, čiňk, -ňka / cink, cinek** ‚bělmo‘, pětko (pět ok) na kostce ← *zing, zinke quinio, pětko na kostce* ← franc. *cing* ← ital. *cinque*,
- **déka** ‚dýka‘ ← střhněm. *degen* ← franc. *daguer-*,
- i v mladších obdobích hrála zprostředkovatelskou roli němčina *mašírovat* ← něm. *marschieren* ← franc. *marcher*; *princ, plakát*.

6 Karpatismy

Speciální slovní zásobu přinesly na východní okraje českého národního jazyka valašští kolonisté.

Na naše území přicházeli od konce 15. stol. z oblasti dnešního Slovenska – šlo o končící vlnu valašské kolonizace, která vzešla z oblasti dnešního Rumunska.

Zachovávali si jen specifickou vrstvu slovní zásoby, která souvisela s jejich hospodářským životem a kulturou (nářadí, stavby a jejich názvy, kultura bydlení, chov ovcí, popř. koz, technika zpracování hrubé ovčí vlny, mléčná produkce, terén, terénní útvary atd.).

A. Vašek rozlišuje tři lexikální vrstvy spojené se salašnictvím:

- původu rumunského, např. *brynza* (fem.) ‚ovčí sýr‘, *cap* (fem.) ‚kozel‘, *koliba* (snad z ř.) (mask.) ‚ohrazený kout v chlévě, chlívěk‘, *gaura* (fem.) ‚vykotlaná díra ve stromě‘,
- původu maďarského: *aldamáš* (mask.) ‚litkup, odstupné‘, *gazda* (mask.) ‚hospodář‘,
- původu ukrajinského: *prlič* (mask.) ‚trlič; hořec žlutý, *Gentiana lutea*‘.

7 Hispanismy

Existuje řada slov španělského původu, která byla ve starších fázích přijata zpravidla prostřednictvím němčiny, později jako internacionalismy (*chunta, ranč, mulat* apod.).

- *liga* (← něm. *Liga* ← šp. *liga*),
- *armáda* (← šp. *armada*),
- *major* (← něm. *Major* ← šp. *mayor*),
- *barák* (← něm. *Baracke* ← fr. *baraque* ← šp. *barraca*, zřejmě katalán. původu),
- *flotila* (← něm. *Flotille* ← šp. *flotilla*, patrně z fr. *flotte*),
- *kamarád* (← fr. *camarade* ← šp. *camarada*).

8 Rusismy

- Vliv ruštiny je spojen s činností obrozenské generace J. Jungmanna, pro kterou byla ruština důležitým zdrojem doplňování slovní zásoby spisovné č., ale také vzorem slovanského jazyka.
- Ruština ovlivňuje češtinu především v lexikonu: *blahý, bol, chrabrý, jařmo, kormidlo, průmysl, příroda, sloh, vkus, vzduch, záliv*; jeho rozsah není úplně snadné stanovit, neboť řada přejímek má společnou ruskou a polskou předlohu, někdy také jde o slova vyskytující se ve stč.: *předmět, příroda, řešiti*.
- Doplnkový instrumentál typu *Rozvíjela se jarním kvítkem, Toto místo sloužilo hrobem mé cti*. Různé genitivní vazby (*Silnější byl otcovského práva, Miluji Francouzů*).
- Modální predikativa typu *dlužno, možno, nutno*.
- Původem polská pasivní konstrukce, která v 19. stol. přechodně objevila v češtině – bezesponové příčestí minulé trpné s akuzativní rekcí typu *Do maloruštiny mícháno polštinu i latinu*; chybějící sponu má přitom společnou i s odpovídajícími ruskými konstrukcemi.

9 Polonismy

Determinován několika faktory:

- objevují se oblasti, kde žije (žilo) české a polské etnikum vedle sebe nebo společně (slezskočeské dialekty v bezprostřední blízkosti dialektů slezskopolských, na území Těšínska jazyková situace mísení češiny a polštiny); na území jazykově polském několik českých jazykových ostrůvků (Baborów, Zelów);
- čeština plnila ve Slezsku v období raného novověku roli jednoho ze spisovných jazyků;
- existovaly kulturní česko-polské / polsko-české kontakty, které zesílily v období národního obrození, kdy byla polština jedním ze vzorů pro rozvoj moderní spisovné češtiny (především Jungmannově generaci).

9 Polonismy

- Nejstarší polonismy se objevují v 16. stol.
  - a) mezi botanickými termíny v překladu Mattioliho herbáře (1563): *rdest*, *kručinka*, *vitečky*,
  - b) v českých vydáních Paprockého děl *bočan* ‚čáp‘, *mohyla a otčizna* ‚vlast‘,
  - c) ve Veleslavínových slovnících *častovati* ‚poskytovat‘, *flet* ‚nádoba‘, resp. ‚druh hudebního nástroje‘.

- Vliv polštiny je patrný u J. A. Komenského, který v letech 1628–1656 s přestávkami žil v polském Lešně – *blankytný*, *čupřina*, *náčelník*, *varle* nebo *výměr* a také v podobě slov německého původu, která se v p. užívala dříve než v č. (*pantofel*, *vymordovati*, *zprubovati*).

9 Polonismy

- Největší vliv polštiny na češtinu v době národního obrození, jednak v krásné literatuře, jednak v odborné terminologii. Jak už bylo řečeno výše, řada těchto přejímek má společné východisko polské a ruské a/nebo má své paralely ve staré češtině: *průliv*, *záliv*, *chrabrý*, *mih*.
- Polština stimulovala frekvenci některých slovotvorných sufixů: *-ka*, *-ný*, *-ík*, *-ek*, *-ice*, *-ost*, *-ec*, *-ce* a *-stvo*.
- Výše bylo uvedeno, že polština měla také jistý vliv na přechodný výskyt pasivních konstrukcí typu *Do maloruštiny mícháno polštinu i latinu*, na jejichž přejetí měla zřejmě vliv i ruština.

10 Anglicismy

- Projevuje se nesměle od 19. stol., rozhodně pak od stol. 20.
- Mezi nejstarší patří sportovní terminologie (*hokej, fotbal, basketbal*), názvy dopravních prostředků (*tramvaj, trolejbus*) či termíny z oblasti každodenní komunikace (*džem, svetr, víkend*).
- Souvisí s faktem, že angloamerická společnost se od 19. stol. stala globálním hegemonem civilizačního vývoje, který byl korunován tím, že se stala prvním mezinárodním dorozumívacím jazykem (*lingua franca* současné civilizace).
- Vzhledem k absenci relevantního jazykového anglo-českého společenství se realizuje především na úrovni lexikální.
- Vesměs nejde o přejímky jedinečné, nýbrž o přejímky, které se realizují paralelně do jiných jazyků.

10 Anglicismy

Realizuje se v oblastech:

- kde scházejí adekvátní termíny pro novodobé fenomény (*selfie, facebook, hardisk*),
- internacionalismů figurujících v jisté vyhraněné sociální skupině (*business manager, key account manager, raport, big beat, video clip, LP*),
- internacionalismů dodávajících nový pragmatický význam (*deadline – lhůta, dress code – etiketa / společenská pravidla oblékání, wellness – rekreace, top manažer – vrcholný manažer*).

Angličtina někdy zprostředkovává slova, které sama přejala z jiného jazyka a které mají v současnosti zpravidla charakter internacionalismů:

- indiánského původu *kánoe, totem, týpí, vigvam*,
- řeckého a latinského původu *exkluzivní, kompetence, vize, video*,
- francouzského a německého původu *esej, flirt, kraul, krocket, park, pádlo, parlament*,

10 Anglicismy

- Jelikož se angličtina a čeština výrazně liší svými ortografickým, fonologickým a morfologickým systémem, jsou anglicismy objektem adaptace.
- Míra jejich počestění souvisí s mírou ustálenosti a rozšířenosti (čím více omezený na jistou skupinu uživatelů a typ komunikátů, tím více respektuje původní podobu).
- Bariérou bránící adaptaci také bývá rozšířený domácí ekvivalent. Za faktor zpomalující adaptaci pravopisné podoby anglických slov v současné češtině je nutno považovat běžnou znalost angličtiny v podstatné části české populace.

slova plně adaptovaná

juice → *džus*

spray → *sprej*

business → *byznys*

trolleybus → *trolejbus*

×

slova s nízkou mírou adaptace

copyright

laser

interview – *rozhovor*

cash – *v hotovosti, hotový, hotově*

10 Anglicismy

Integrace anglicismů do češtiny se realizuje několikerým způsobem:

- uchovává se původní anglická grafika i výslovnost: *notebook, fitness, deadline*,
- uchovává se původní anglická grafika, ale výslovnost je česká: *tablet, squash, Windows*,
- uchovává se původní výslovnost, ale grafika je česká: *kouč, sprej, mečbol, tým*,
- adaptuje se grafika i výslovnost: *rekord, servis, manažer, punč*.

Slovnědruhovú příslušnost:

- dominují substantiva,
- výrazně méně adjektiv (*fér / fair, cool*),
- jen výjimečně se přejímají slova příslušející k jiným (neohebným) slovním druhům (*ready, bye, all right*),
- u sloves je nejasná motivace (*skypovat, chatovat, googlovat*).

10 Anglicismy

- V rámci adaptace podléhají přejímky změně morfologických charakteristik:
- upravuje se zakončení podle čísla (*chips – chipsy, corn flakes / cornflakes – kornfleksy / kornflejky / kornfleky*),
- v případě některých slov je gramatický rod v rozporu s českou deklinací, a tak zůstávají daná substantiva nesklonná (*image, play-out, summary, story, show, reggae*),
- míru adaptace naunačuje míra slovotvorných derivací nebo úprava původního slovotvorného typu (*facebookový, mailnout, zabukovat, blogger – blogař, facebooker – facebookář, toaster – toastovač*).

11 Vliv češtiny na jiné jazyky I

Během vývoje pronikly některé české jazykové prostředky do cizích jazyků

- na úsvitu češtiny v 10. sto. pronikla řada slov církevní komunikace do polštiny (Čechové se podíleli na christianizaci Polska): *kościół*, *msza*, *ołtarz*,
- zřejmě v této době došlo k některým přejímkám do němčiny *pluch* > *Pflug*, *hranice* > *Grenze*, *chomout* > *Kummet*
- v průběhu středověku pak čeština dále ovlivňovala polštinu, která adaptovala české slova *berlo*, *starosta*, *władarz*,
- v období husitské revoluce pronikly některé vojenské lexémy do sousedních jazyků: název lehké palné zbraně *píščala* přešel do němčiny a francouzštiny ve formě *pistolet* a odtud do dalších jazyků a také zpátky do češtiny ve formě *pistole*,

11 Vliv češtiny na jiné jazyky II

- od 15. stol. čeština ovlivňuje slovenštinu,
- v 19. stol. přejala některé nově se konstituující slovanské spisovné jazyky české výrazy, např. chorvatština obsahuje slova *časopis*, *dopis*, *napjev*.
- v 19. stol. pronikly české prvky do vídeňské němčiny: *Buchtel* / *Wuchtel* (< *buchta*), *Liwanze* (< *lívanec*), *Kolatsche* / *Golatsche* (< *koláč*), *auf lepší gehen* (*jít na lepší*),
- poněkud kuriózní je rozšíření lexému *polka* označujícího tanec, který patrně vznikl ve 30. letech 19. století a původně byl nazýván kvůli svému rytmu *půlka*, pak se jeho název – z ne úplně jasných příčin – změnil na *polka*, momentálně představuje internacionalismus rozšířený do jiných jazyků,

11 Vliv češtiny na jiné jazyky III

- dalším kuriózním případem internacionalismu českého původu je Čapkův neologismus *robot*,

- českého původu ve smyslu regionálním, a nikoli jazykovém jsou další dva velmi rozšířené kexémy
  1. lexém *bohém* latinského (keltského?) původu, kterým v 19. stol. ve Francii pojmenovali Romy příšedší z Čech,
  2. lexém *dolar* – původně šlo o německé pojmenování stříbrné mince *Joachimstaler* > *Taler*, ražené v Jáchymově (Sankt Joachimsthal), podobné stříbrné mince ražené v Latinské Americe pak dostaly podobný název *dolar*.